

Ο υπομνηματιστής του Ομήρου Άγιος Ευστάθιος Θεσσαλονίκης

/ [Πεμπτούσια](#)

Image not found or type unknown

Λίγοι είναι οι σύγχρονοι μελετητές που υιοθέτησαν την ίδια ανεπιφύλακτα επαινετική στάση απέναντι στον Ευστάθιο όσο ο Paul Maas. Ένα βασικό έργο αναφοράς γύρω από τη βυζαντινή φιλολογία εκτιμά πως, ως σχολιαστής του Ομήρου, «ο Ευστάθιος στις Παρεκβολές του δεν έχει τίποτε πρωτότυπο να συνεισφέρει, ούτε είναι και ιδιαίτερα οξυδερκής κριτικός κειμένων». Η κατανοητή, ως έναν βαθμό, σύγχρονη απαίτηση για προσωπική πρωτότυπη συνεισφορά σε ένα έργο υπομνηματισμού είναι από μια άποψη εντελώς εσφαλμένη. Με αυτόν τον τρόπο τον αντιμετωπίζουμε απλώς ως πηγή για τη δική μας έρευνα γύρω από την αρχαιοελληνική και τη βυζαντινή ομηρική κριτική καμένων, διάκριση που ήταν μάλλον ασήμαντη για τον ίδιο τον Ευστάθιο. Ο Ευστάθιος ήταν κατά βάση δάσκαλος: αυτό που τον ενδιέφερε, και βάσει του οποίου οφείλει να κατανοηθεί και να αξιολογηθεί, είναι αυτά που έχει να πει και όχι η προέλευση του υλικού του. Η

ωτική,
αντινή

Κατά

μία έννοια αληθεύει πως στόχος της αρχαίας και βεβαίως και της βυζαντινής παιδείας ήταν η διάπλαση μαθητών που θα μοιάζουν στους δασκάλους τους (χωρίς φυσικά ποτέ να τους ξεπερνούν). Κατά πόσον αυτό ισχύει και για τους σημερινούς διδασκάλους κλασικών γραμμάτων δεν είναι του παρόντος. Είμαστε πράγματι τυχεροί που έχουν διασωθεί ο επικήδειος θρήνος και το εγκώμιο (μονωδία) για τον Ευστάθιο, ο συγγραφέας των οποίων ήταν πιθανότατα μαθητής του. Πρόκειται για τον Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος διετέλεσε Μητροπολίτης Αθηνών κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δωδέκατου αιώνα. Ο θρήνος του Χωνιάτη για τον Ευστάθιο θα φανεί σε όποιον δεν είναι εξοικειωμένος με τη βυζαντινή ρητορική ως υπερβολικά φορτισμένος συναισθηματικά (για να το θέσω ευγενικά), αλλά στην αρχή του λόγου ο ίδιος ο Χωνιάτης συνειδητά θέτει το δίλημμα του κατά πόσον η πρόεσσα αντίδραση στον θάνατο είναι ο βουβός πόνος «που θυμίζει μυθολογικές φιγούρες που μαρμαρώνουν ή μεταμορφώνονται σε δέντρα» ή το ανεξέλεγκτο θρηνητικό ξέσπασμα σε όλη του τη βιαιότητα. Αυτός ο εμφανής προβληματισμός σχετικά με την κατάλληλη περίπτωση δεν μας θυμίζει απλώς πως το εγκώμιο και ο θρήνος αποτελούν μια μορφή «παράστασης», υπό την έννοια πως υπάρχει πάντοτε η αίσθηση πως απευθύνονται σε ένα κοινό που κρίνει, αλλά και πως, για εκείνους που εμφορούνται από κλασική παιδεία, ένα σημαντικό κομμάτι αυτής της κριτικής, και ως εκ τούτου και των στόχων της ρητορικής επίδειξης βασίζεται στην έννοια του «λογοτεχνικού είδους», άρα αυτό που έχει σημασία είναι πράγματι αυτό που αρμόζει στην περίπτωση. Στην εισαγωγή του στην ιστορία της άλωσης της Θεσσαλονίκης ο ίδιος ο Ευστάθιος εξετάζει ποιο είδος αφήγησης αρμόζει, αφενός στους ιστορικούς που περιγράφουν γεγονότα στα οποία δεν συμμετείχαν, και αφετέρου σε εκείνους που περιγράφουν γεγονότα στα οποία είχαν άμεση εμπλοκή. Και εδώ κυρίαρχη θέση καταλαμβάνουν τα ζητήματα της κατάλληλης περίπτωσης (καιρός) και του πρέποντος (τό σύμμετρον). Η ρητορική καταλληλότητα που επιδεικνύεται δεν είναι απλώς ένα, ας πούμε, «λογοτεχνικό» ζήτημα, αλλά είναι πολύ σημαντική για τον τρόπο παρουσίασης της ζωής κάποιου σε άλλους.

Ο επικήδειος λόγος του Χωνιάτη παρουσιάζει τη Θεσσαλονίκη να θρηνεί για «τον ωραίο νυμφίον», σαν να έχει αλωθεί άλλη μια φορά. Αυτός ο ρητορικός τρόπος χρησιμοποιείται και από άλλον έναν φίλο του Ευσταθίου, τον Ευθύμιο Μαλάκη, στην μονωδία του για τον Ευστάθιο που εκφωνήθηκε λίγο μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου. Ο υπέροχος θρήνος του Μιχαήλ Χωνιάτη στον τάφο του Αρχιεπισκόπου που απαγγέλλεται εκ στόματος της ίδιας της πόλης της Θεσσαλονίκης απαιτεί πληρέστερη ανάλυση, η οποία είναι δύσκολο να γίνει στο πλαίσιο αυτής της διάλεξης. Ας μου επιτραπεί όμως να σας δώσω μια ιδέα της άποψης του Μιχαήλ Χωνιάτη για τον Ευστάθιο ως δάσκαλο και ως μνητή σε μυστήρια:

«... ον ιδρώτι πολλῶν συνελέξατο παρ' αὐτῆ πλούτον σοφίας, τούτου μεταδιδούς αφθόνως τοὺς φιλοπόνοις, κοινόν πρυτανεῖον λόγου καὶ σοφίας πανδεχῆς ἐστία καὶ ἄλλος Ἐλικῶν προκείμενος. Κήπος γὰρ ἦν ἀκλειστός σοφίας καὶ πλήρης ἀγρός ον εὐλόγησε Κύριος καὶ πηγὴ λόγων ἀσφράγιστος. Καὶ παρῆν τοὺς μαθητιώσι δρέπεσθαι προῖκα καὶ ἀρύεσθαι καὶ κατεμφορεῖσθαι καὶ μήκετι πεινῆν ἢ διψῆν τοῦ ἀκούσαι λόγον τεχνικόν ἐτ' ἐπιστημονικόν ... Μέλιτος γὰρ ἀπέσταζον αὐτῶν τῶν ομιλιῶν Εὐσταθίου χάριτες ὡς ἀτεχνῶς ἀπορρωγές τινες νέκταρος, ὅθεν καὶ εἰς ἄκρον ψυχῆς μυελόν τοὺς ἀκροαταῖς εἰσδύμενα τὰ διδάγματα καὶ ἀντικρυς ἐγκαόμενα, διετηροῦντο ἀνέκπλυτα λήθης ρεύματι ... Παρ' ἐκείνῳ δ' ὁμοίως ἱεροφαντοῦντι τὰ λογικῶν τεχνῶν ὄργια, ἅμα τὰ Μουσῶν πεπάτηκέ τις προπύλαια... καὶ τὰ τῶν ἀνακτόρων ἐπώπτευσεν ἀδύτα...»

Ἡ ρητορική του Χωνιάτη εἶναι, ὅπως θὰ περιμέναμε, διανθισμένη με ἀπηχῆσεις τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας: ἡ ἀναφορὰ στὸν Εὐστάθιο ὡς «κοινόν πρυτανεῖον λόγου καὶ σοφίας πανδεχῆς ἐστία» δηλώνει πιθανότατα, μέσω τῆς ἀναφορᾶς στὸν Πλάτωνα (Πρωτ. 337d) καὶ τὸν Ἀθήναιο (5.187d-e), πὼς ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος ἀποτελοῦσε τὴ σύγχρονη ἐνσάρκωση ἢ πιθανότατα τὸ ὑποκατάστατο τῆς κλασικῆς Ἀθήνας ὡς κέντρο τῆς ἐλληνικῆς γνώσης καὶ σοφίας. Παραταύτα, στὸ ἐπίκεντρο τῆς παρουσίας του Χωνιάτη βρίσκεται φυσικὰ ὁ Ὅμηρος, τόσο ἐπειδὴ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός γιὰ τὸν Εὐστάθιο ὅσο καὶ ἐπειδὴ ὁ Χωνιάτης παρουσιάζει τοὺς καρπούς τῆς ευρυμάθειας καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐσταθίου. Ὁ Εὐστάθιος εἶναι ὑπὸ μίαν ἔννοια ἕνας δεῦτερος Ὅμηρος, τὸν ὁποῖο διεκδικοῦν περισσότερες ἀπὸ μίαν ἡπειροί. Ὁ Ὅμηρος φυσικὰ προσφέρει καὶ τὰ καλύτερα πρότυπα, γιὰ νὰ περιγραφεῖ ἡ ρητορική καὶ διδακτικὴ δεινότητά του Εὐσταθίου. Οἱ λόγοι του εἶναι ὡς τοὺς Λωτοφάγους τοῦ Ὁμήρου: ἀν ἀρχίσεις νὰ τοὺς ἀκούς, δὲν θὰ ἐπιστρέψεις ποτέ στὸ σπίτι σου:

«Πόσοι μέχρι τούτου ρητορικαῖς χάρισι θύειν ἐνόμιζον, ἕως τῶν Εὐσταθίου σειρήνων ἠκροάσαντο».

Ἡ φιλοφρόνηση αὐτὴ ἀποτελεῖ μᾶλλον κοινοτοπία: στὴν ἐκδοχὴ τοῦ Εὐθυμίου κανένας μορφωμένος ἄνθρωπος δὲν θὰ ἐβάζε κερὶ στὰ αὐτιά του, γιὰ νὰ ἀποφύγει νὰ ἀκούσει τὰ σαγηνευτικὰ λόγια τοῦ Εὐσταθίου, καὶ, ἀφοῦ τὰ ἀκούγε, ἡ μόνη του ἐπιθυμία θὰ ἦταν νὰ πεθάνει βυθισμένος σὲ αὐτὴ τὴ γλυκύτητα, ὅμοια με αὐτὴ τῶν Σειρήνων τοῦ Ὁμήρου ποὺ προκάλεσαν τὸν θάνατο τῶν ταξιδευτῶν.

Ὅσο κοινοτοπὴ κι ἀν εἶναι ἡ σύγκριση, θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ διακρίνουμε στὴ φράση «τῶν Εὐσταθίου Σειρήνων» μίαν ἀνεπιμενημένη ἀναφορὰ στὴν ἐναρκτήρια παράγραφο τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐσταθίου στὸν Ὅμηρο: «τῶν Ὁμήρου Σειρήνων», καθὼς ὁ Εὐστάθιος ἀρχίζει τὸ ὑπόμνημα στὴν Ἰλιάδα με μίαν παραλλαγή

της πολύ γνωστής «αλληγορίας» των Σειρήνων ως θελγήτρων της λογοτεχνίας γενικότερα. Κατά πόσο ο Χωνιάτης αναφέρεται συγκεκριμένα σε αυτά τα εισαγωγικά λόγια παραμένει αβέβαιο, δεν μπορούμε όμως, πιστεύω, να αμφισβητήσουμε το γεγονός πως έχει κατά νου την εκτενή πραγμάτευση της αλληγορίας των Σειρήνων στο υπόμνημά του Ευσταθίου στην Οδύσσεια (1706.23-1711.10). Ο Ευστάθιος συνεχίζει μια μακρά παράδοση αλληγοριών σχετικά με το γιατί ο φιλόσοφος Οδυσσεύς, αλλά όχι και οι σύντροφοί του, μπορεί να ακούσει το μαγευτικό τραγούδι των Σειρήνων. Αυτό όμως που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον Ευστάθιο στην πραγμάτευση του θέματος είναι το «τί τραγουδούσαν οι Σειρήνες;». Μια γενική απάντηση είναι «λογοτεχνία» ή, όπως το θέτει ο Ευστάθιος:

«ιστορίαι παλαιοί λόγοι, συγγραφαί, συνθήκαι μύθων των τε άλλων και όσοι φιλοσόφως ανάγονται, τοις τοιούτοις, δώσει τας ακοάς εν καιρώ και φιλόσοφος. Και τα μέν ησθείς εμφρόνως, τα δε και το χρήσιμον ερανισάμενος, εγκαταμίξει το εκείθεν καλόν και οικείους σογγράμμασι και γενήσεται θεσπεσία Σειρήν οιά τις και αυτός». (Παρεκβολαί εις Οδύσσειαν 1708.39-43)

Η παραδοσιακή αντίληψη πως κάποιος διαβάσει «κλασική λογοτεχνία», με σκοπό να εμπλουτίσει τα δικά του κείμενα και λόγους, εντάσσει τον Ευστάθιο πλήρως στην παράδοση της ρητορικής διδασκαλίας, αλλά η πρωτότυπη ιδέα πως κάποιος μπορεί με αυτό τον τρόπο να μεταμορφωθεί ο ίδιος σε Σειρήνα φαίνεται πως προξένησε ισχυρή εντύπωση στον Χωνιάτη. Εξιδανικεύοντας την εικόνα των Σειρήνων, ο Ευστάθιος θεωρεί πως, αν κάποιος ακούσει το τραγούδι τους όπως αρμόζει, μπορεί να γίνει υποδειγματικός δάσκαλος τον οποίο θα μιμηθούν οι μαθητές του: ο Χωνιάτης θεωρεί πως ο Ευστάθιος ο ίδιος αποτελεί την ενσάρκωση αυτής της ιδέας. Για τον ίδιο τον Ευστάθιο μια είναι η πιο σημαντική «Σειρήνα» από όλες, ο Όμηρος. Για τον Ευστάθιο (και όχι μόνον γι αυτόν βέβαια) ο Όμηρος χρησιμοποιεί το τραγούδι των Σειρήνων, για να προβάλλει τις απολαύσεις της ποίησής του και της ποίησης γενικότερα. Τι είναι αυτό που προσφέρουν οι Σειρήνες, ή η κάθε Σειρήνα, και κυρίως βέβαια ο ίδιος ο Όμηρος; «Τέρψη και γνώση» είναι η ομηρική απάντηση (Οδύσσεια μ 188) και ο Ευστάθιος τονίζει πως αυτή είναι πράγματι η προσφορά του Ομήρου στους αναγνώστες του. Αυτό που υπαινίσσεται ο Χωνιάτης, και ίσως το είχε υπαινιχθεί και ο Ευστάθιος, αν υποπτευθούμε (όπως υποπτεύομαι εγώ) πως υπάρχει αρκετή αυτοαναφορικότητα στην περιγραφή του για το πώς πρέπει να χρησιμοποιείται η λογοτεχνία του παρελθόντος στο έργο κάποιου, ώστε αυτός να λειτουργήσει ως «Σειρήνα», είναι πως το ίδιο ακριβώς αποκόμισαν οι μαθητές και το ακροατήριο του Ευσταθίου.

(απόσπασμα από την διάλεξη του Καθηγητή *Richard Hunter* με τίτλο «*Ευσταθίου Εγκώμιον*» στην έναρξη του Συνεδρίου για τον Άγιο Ευστάθιο Θεσσαλονίκης που λαμβάνει χώρα από την Πέμπτη 26 μέχρι το Σάββατο 28 Φεβρουαρίου 2015 στο Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης)